

koje je dovelo i do atentata na Zorana Đinđića i prekida neophodnih dubokih reformi srpske države i društva. Tu prelomnicu i kraj 20. veka za Srbiju Kosta Nikolić nalazi u 2006. godini i referendumu na kojem se Crna Gora opredelila za izlazak iz državne zajednice sa Srbijom i za nezavisnost. Čitav istorijski razvoj crnogorske države i nacije, njen odnos prema srpstvu i tok događaja koji je doveo do referenduma i odvajanja Crne Gore autor prikazuje u glavi *Crnogorska nezavisnost – kraj srpskog 20. veka* (313–350). Tim činom i Srbija je postala nezavisna, poništena je matrica o Crnoj Gori kao srpskoj državi, uklonjen je i poslednji ostatak jugoslovenske države i za Srbiju je završen 20. vek.

Na kraju knjige je glava *Ishod srpskog 20. veka* (351–384) u kojoj se daje svojevrsan rezime, sažet pregled istorijske sudbine srpskog naroda i države u 20. veku. Autor prvo izlaže teorijska razmatranja o etničkim sukobima, naciji i religiji i njihovom odnosu i uticaju na kreiranje identiteta na prostoru Balkana, da bi potom ukratko predstavio istorijski bilans srpskog naroda na prostoru na kojem je živeo. Pored nedovršenosti države, diskontinuiteta, odsustva vladavine prava, prevlasti mitova, religijskih matrica i iracionalnosti nad racionalnim političkim projektima i objektivnom analizom i tumačenjima u posmatranju stvarnosti i prošlosti, stalnog prisustva ideokratske države, potiskivanja individualizma i forsiranja raznih oblika kolektivizma – autor posebnu pažnju posvećuje demografskom slomu srpskog naroda i ljudskim žrtvama tokom 20. veka, na osnovu kojih se najbolje vidi zašto se radi o „izgubljenoj istoriji“. Gubici u šest ratova koje je vodio tokom 20. veka, posledice terora koji je trpeo i progona iz krajeva u kojima je vekovima živeo, ali i rezultati političke i ekonomske emigracije i odliva mozgova, demografski slom sela, pad nataliteta, višemilionske stvarne žrtve i još veći demografski gubici, doveli su srpski narod na početku 21. veka, kako smatra Nikolić, do neizvesnosti i ruba biološkog opstanka, a u suštini su posledica vekovne pogrešne politike srpskih političkih elita, koje o „ljudskoj ceni“ svog delovanja nisu ni vodile računa.

Dragomir Bondžić

Миомир Гаталовић, КОСОВО И МЕТОХИЈА У ДРЖАВНОЈ ПОЛИТИЦИ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1958–1965, Београд, Институт за савремену историју, Друштво историчара Србије, 2015, 404.

O Kosovu i Metohiji su napisane cele biblioteke. Većina radova na tu temu se bavi dužim istorijskim periodima i obično je više ili manje sintetičkog karaktera. Međutim, broj radova zasnovanih na velikoj količini arhivske građe i savremenoj štampi je mnogo manji. Daroviti beogradski istoričar mlađe generacije, Miomir Gatalović, poduhvatio se izučavanja južne srpske pokrajine u jednom kratkom, ali važnom istorijskom periodu, ali je, kao svaki dobar istoričar, svoju temu stavio u mnogo duži istorijski kontekst.

Glavni deo knjige se sastoji od predgovora, uvoda, pet poglavlja i zaključka. U Predgovoru (7–16) se obrazlažu vremenska ograničenja teme. Autor se odlučio za period između VII kongresa Saveza komunista Jugoslavije i privredne reforme 1965. godine (kada je osnovan i Fond federacije za nerazvijena područja). Pored obrazloženja teme, Predgovor daje i sadržaj knjige, kao i pregled korišćenih arhivskih i drugih izvora i relevantne literature.

U Uvodu (17–57) autor prvo upoznaje čitaoca sa geografijom i demografijom Kosova i Metohije, da bi potom prešao na izlaganje sažetog pregleda istorije pokrajine od 1878. godine. Iako je izbor iznetih podataka dobar, mestimično se stiče utisak da je suviše uopšten. Ono što povremeno nedostaje jeste objašnjenje nekih pojava i procesa, odnosno motivacija aktera događaja. Uz to, ovaj deo knjige već uvodi čitaoca konkretno u tematiku rada. Kroz pregled političkog, ekonomskog i kulturnog razvoja pokrajine od Drugog svetskog rata, autor iznosi mnoštvo statističkih i ostalih podataka o ovim oblastima života koji će biti praćeni u nastavku knjige. Jedan od osnovnih zaključaka vezanih za ranu posleratnu istoriju Kosova i Metohije jeste da su jugoslovenski komunisti isprva imali ambivalentan stav prema njoj. Tu teritoriju je ili trebalo dati Albaniji ili je upotrebiti kao „mamac“ da se Albanija uvuče u Balkansku federaciju.

Prvo poglavlje (59–121) nosi naslov „Ustavno-pravni položaj Kosova i Metohije u jugoslovenskoj federaciji 1958–1965“, ali u stvari

nudi mnogo više. Autor razmatra pravni položaj Autonomne oblasti u Ustavu iz 1946. godine, prateći izmene statusa oblasti u kasnijim ustavima (1953, 1963) i njeno unapređenje u status autonomne pokrajine. One su praćene izmenama Statuta autonomne oblasti, odnosno pokrajine, a autor se ne zadržava samo na formalnoj strani problema. Naprotiv, veći deo poglavlja prikazuje kako je proklamovan položaj oblasti/pokrajine i nacionalnih manjina sproveden u praksi. Tako iznosi mnoštvo podataka o porastu broja đaka, otvaranju škola, sprovođenju dvojezičnosti administracije, udžbenicima, ekonomskom razvoju i investicijama. Citirajući partijske i državne dokumente, autor navodi da je 48% radno sposobnih ljudi na Kosovu i Metohiji bilo nezaposleno, te da su plate bile za 38% manje nego u ostatku zemlje. Ovo je stvaralo plodno tle za albanski iredentizam koji je velikoalbanska propaganda iz susedne Albanije svestrano pomagala. Drugim rečima, Gatalović je jasno uvideo povezanost ekonomske nerazvijenosti, inostrane propagande i neprijateljskih tendencija unutar Kosova i Metohije.

Drugo poglavlje (123–200) pod naslovom „Partija i država na Kosovu i Metohiji 1958–1965“, nastavlja razmatranja navedenih problema. Glavna pažnja vlasti je bila usmerena na integraciju albanske nacionalne manjine u jugoslovensku državu. Autor prikazuje razne mere na tom putu (razvoj školstva, izdavaštva, kulture, uključivanje u partijske i državne strukture), ali i prepreke koje su ga u krajnjoj liniji osujetile: nedostatak školovanih albanskih kadrova za rukovođeća mesta, slabo pohađanje škola od strane pripadnika ove manjine i, konačno, prevelik natalitet koji je onemogućavao brži privredni razvoj. U takvoj situaciji, jugoslovenske vlasti su pokušavale da ekonomskim merama reše politički problem albanskog iredentizma. Gatalović konstatuje da je investiranje u AKMO između 1945. i 1957. bilo slabo da bi, pod pritiskom okolnosti, između 1957. i 1963. bilo povećano. Uprkos tome, nedovoljna razvijenost, kao i razlike u stepenu privrednog razvika pojedinih jugoslovenskih republika prelili su se u nacionalno pitanje, tako da je Partija na VIII kongresu u decembru 1964. morala da konstatuje da je nacionalno pitanje otvoreno. Ni na samom Kosovu i Metohiji, međunacionalni odnosi u tom periodu nisu bili dobri.

Treće poglavlje pod naslovom „Država i građani na Kosovu i Metohiji – ugrožena bezbednost 1958–1965“ (201–270), bavi se međunarodnim kontekstom „kosovskog pitanja“. Autoru je u centru pažnje odnos prema Albaniji i Sovjetskom Savezu, koji je jedno vreme koristio Albaniju kao sredstvo pritiska na Jugoslaviju. Gatalović prati i sovjetsko-albanski razlaz i okretanje Albanije Kini, te sve reperkusije koje su ovi procesi imali na delovanje prema Kosovu i Metohiji. U tom kontekstu, pažnja je posvećena i represivnom aparatu – UDB-i i njenim akcijama (kao što je bilo ozloglašeno razoružavanje stanovništva između decembra 1954. i oktobra 1957). Iako je policija često prekoračivala svoje nadležnosti, autor jasno pokazuje raširenost iredentističkih raspoloženja i aktivnosti koji su opravdavali delatnost organa prinude. U ovom poglavlju se govori i o procesu iseljavanja srpskog stanovništva do koga je dolazilo u kontekstu pritiska albanske većine, o diskriminaciji (stvarnoj ili percipiranoj) od strane vlasti, ali i o ekonomskim teškoćama. Gatalović pokazuje da je nasuprot aktivnostima službi bezbednosti politička elita imala tendenciju da bude neaktivna i da zabašuruje stvari radi „mira u kući“ i sopstvenih karijera.

Naredno poglavlje, „Između napretka i zaostajanja – ekonomija i privreda na Kosovu i Metohiji 1958–1965“ (231–301), detaljnije govori o problematici o kojoj je na mnogo mesta u knjizi već bilo reči. Ovde je podrobnije prikazan proces (usporenog) ekonomskog razvoja pokrajine i objektivne teškoće koje su to uslovile. Kao glavnog krivca, međutim, Gatalović vidi Savez komunista Jugoslavije koji nije hteo da menja suštinu svog delovanja, a koje je bilo glavna prepreka postavljanju jugoslovenske (a time i kosovskometohijske) privrede na zdravije osnove.

Poslednje poglavlje, „Proces emancipacije – kultura, prosveta i zdravstvo na Kosovu i Metohiji 1958–1965“ (303–336), daje pregled dostignuća i ograničenja na ovim poljima. Recimo, činjenicu da što su škole bile više, na njima je bilo manje Albanaca, da je samo 10% đaka završavalo osmogodišnje škole, odnosno da je samo 2,2% stanovništva pokrajine imalo završenu srednju školu. Poglavlje, kao i ostala, obiluje statističkim podacima, ali autor obično iz njih ne izvlači zaključke. Ipak, iz celokupnog materijala on zaključuje da je briga jugoslovenske države za pokrajinu bila pre svega motivi-

sana strahom od albanske iredente. Po Gatalovičevom sudu, u toj brizi da se ubrza razvoj najnerazvijenijeg dela federacije država je nekad išla i preko svojih mogućnosti, a da pri tom željene ciljeve nije ostvarila.

U Zaključku (336–346) sumiraju se glavni podaci izneti u knjizi. Na samom kraju se nalazi autorova ocena da država nije sprečila iseljavanje Srba iz pokrajine, iako su oni bili jedni element koji je mogao da sačuva Kosovo i Metohiju za Jugoslaviju. Sa drugim delom ove tvrdnje se ne bismo mogli složiti: srpsko stanovništvo je već između dva svetska rata činilo svega oko jedne trećine ukupnog stanovništva, a kasnije je njegov udeo u ukupnoj populaciji dodatno opao. Zbog toga ono nije moglo biti faktor koji će „privezati“ Kosovo i Metohiju za Srbiju i Jugoslaviju – kao što su kasniji istorijski događaji pokazali. Taj faktor je bilo albansko stanovništvo, a Gatalović je velikim brojem statističkih i istorijskih podataka pokazao zašto jugoslovenskoj državi nije pošlo za rukom da pridobije većinu Albanaca za sebe: nasleđena zaostalost, natalitet koji je kočio ekonomski razvoj i nezadovoljstvo zbog niskog životnog standarda koji je proizlazio iz slabe ekonomije, omogućili su širenje iredentističkih ideja – što je susedna Albanija svesrdno pomagala.

Knjiga se završava engleskim prevodom Zaključka (347–356), priložima (359–372) koji sadrže veliki broj fotografija, spiskovima izvora i literature (373–396) i skraćena (397–398), te registrom ličnih imena (399–404). Na samom kraju je i beleška o autoru (405).

Knjiga Miomira Gatalovića *Kosovo i Metohija u državnoj politici Jugoslavije 1958–1965*, predstavlja značajan, izuzetno dobro fundiran pomak u istraživanju južne srpske pokrajine. Autor je neverovatno marljivo prikupio pravo bogatstvo statističke i druge građe koja omogućava precizan uvid u društvene, ekonomske, političke i kulturne tokove kosovskometohijskog društva u pomenutom periodu, pa i šire. Pri tom taj uvid nikad nije lišen mnogo šireg jugoslovenskog i međunarodnog konteksta. Ono što se autoru može zameriti jeste njegova „stidljivost“ u izvlačenju zaključaka – iako je on na više mesta pokazao da je za to itekako sposoban. Ovako se stiče utisak da se, mada je znao da uprkos mnoštvu drveća vidi šumu, pomalo uplašio bogatstva sopstvenog rada. Druga zamerka koja se može staviti jeste to što

su ga brojni podaci na više mesta povukli da i njih navede – na uštrb dobre kompozicije. Tako na mnogo mesta nalazimo iznenadne prelaze s jedne teme/podatka na drugu/drugi. Uz malo pažnje ovi nedostaci su mogli biti prevaziđeni. No, uprkos tome, ovo je jako vredna i jako dobro utemeljena knjiga. Ona, iako se bavi samo periodom do 1965. godine, dovoljno jasno pokazuje zašto (već tada) integracija Kosova i Metohije u jugoslovensku socijalističku državu nije uspeła.

Zoran Janjetović

Dragomir Bondžić, *IZMEĐU AMBICIJA I ILUZIJA. NUKLEARNA POLITIKA JUGOSLAVIJE 1945–1990*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković“, 2016, 460.

Tema kojoj je posvećeno istraživanje dr Dragomira Bondžića istoriografski je veoma važna. Decenijama se o njoj ćutalo, nerado govorilo, šaputalo. Glasine, stereotipi, nepouzđani vrednosni sudovi formirali su svest savremenika. Na premalo javnosti dostupnih činjenica i istorijskih izvora formiran je mit o jugoslovenskoj „atomskoj bombi“. Mediji su s vremenom na vreme dolazili do poneke ekskluzivne informacije o nuklearnoj politici jugoslovenske države, do javnosti je stizao glas učesnika u nuklearnom projektu, oglašavali su se političari upućeni u događaje, ali je sklonost ka senzacionalizmu zamagljivala suštinu navedene pojave. O ambicijama, mogućnostima i iluzijama jednog vremena, jednog revolucionarnog partijskog vodstva, jedne države i njenih potreba da odbrani sebe sada je, „oslonjen“ na prvorazredne arhivske izvore, racionalno i kritički progovorio istoričar-naučnik.

Obradujući temu o jugoslovenskom nuklearnom programu kolega Bondžić je „čvrsto tlo istorije“ na kome je zasnovao svoje analize i utemeljio zaključke pre svega pronašao u arhivskoj građi. Istražio je 27 arhivskih fondova i zbirki pohranjenih u više arhivskih institucija (Arhiv Jugoslavije, Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije, Vojni arhiv, Istorijski arhiv grada Beograda, Arhiv Srbije, Arhiv SANU...). Deo informacija je pronašao u objavljenim izvorima (11 tomova građe). Značajan izvor predstavljala je onovre-